उमाजी नाईक : दरोडेखोर ते स्वातंत्र्यवीर

आद्य स्वातंत्र्यवीर म्हणून पुष्कळदा वासुदेव बळवंत फडके यांचे नाव आपण घेतो. पण हा मान वस्तुतः उमाजी नाईक यांच्याकडे जायला हवा.

मग, वासुदेव बळवंत फडक्यांइतके उमाजी नाईकांचे नाव का घेतले जात नाही? या प्रश्नाचे उत्तर सरळधोपट नाही. उमाजी नाईकाची ख्याती, चारएक वर्षे इंग्रजांना हैराण करणारा दरोडेखोर म्हणून बराच काळ होती. अलीकडे स्वातंत्र्यासाठी झालेल्या उठावांची, ते उठाव केलेल्या व्यक्तींची कसोशीने नोंद घेण्याचा उपक्रम हाती घेतला गेला आहे. त्या ओघात उमाजी नाईकाचे नाव नोंदवले गेले आहे. त्याच्या उद्योगाची काही माहितीपण दिली गेली आहे. तरीपण याला नक्की स्वातंत्र्यवीर म्हणावयाचे का, या प्रश्नाचे निर्विवाद उत्तर न देता आल्याने, त्याचे स्थान धूसर राहिले आहे.

प्रा. त्र्यं. शं. शेजवलकरांचे शिष्य, इतिहासाचे प्राध्यापक व परखड चिकित्सेसाठी नाव असलेले प्रा. सदाशिव आठवले यांनी **उमाजी राजे, मुक्काम डोंगर***[*] हे पुस्तक लिहून उमाजी नाईक या व्यक्तित्वाला न्याय दिला आहे.

१८१८ मध्ये पेशवाईचा अस्त झाला. नवे इंग्रज शासन आपली घडी बसवू लागले. त्यांनी काही संस्थानिक, त्यांचे मांडलिक, सरदार यांची राज्ये, जागिरी, वतने कायम ठेवून आपल्या परक्या राजवटीस अधिमान्यता मिळवून घेतली. हा काळ १८२०-२५ चा आहे, त्या काळी इंग्रजांना येथे सर्वच 'कंपनीसरकार' म्हणूनच ओळखत होते. ती वस्तुस्थितीही होती. राज्य ईस्ट इंडिया कंपनी या व्यापारी कंपनीच्या हाती आले होते. आपली पकड खरोखरी किती ढिली आहे याची कल्पना व जाणीव नव्या राज्यकर्त्यांना होती.

पेशव्यांचा पराभव ही एका लढाईतली हार नव्हती. पेशवे व त्यांचे सरदार मंडळ यांच्या ठायी मनोधैर्यही उरले नव्हते; त्यांच्या डोळयांसमोर कोणतेच स्फूर्तिदायक ध्येय वा लक्ष्य राहिले नव्हते. आठवले स्पष्ट करतात त्याप्रमाणे, एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभी एके काळचे राजेरजवाडे हे खरे तर लुटारू बनले होते : महा-दरोडेखोरच. विंचवाची नांगी मोडावी तशी इंग्रजांनी यांची नांगी मोडून टाकली होती. एके काळच्या सरदार, राजे यांचा नवा दर्जा पेन्शनरचा होता.

नव्या घडीमध्ये अनेकांची पोटापाण्याची कामे गेली. बडे पेन्शनीत निघाले किंवा इनाम गावांच्या भरवशावर उपजीविका करू लागले. थोड्यांना कंपनीसरकारच्या प्रशासनात लहान-मोठ्या चाकऱ्या मिळाल्या. शिपाईगिरी व तीमधून मिळणारे उत्पन्न ज्यांचे गेले त्यांपैकी बरेचसे शेतीवर जमेल तसे जगू लागले. पण काहींची अवस्था वाऱ्यावर सोडले गेल्यासारखी झाली. अशा मंडळींमध्ये रामोशी जमातीतल्या मंडळींपैकी अनेकांचा समावेश होता.

भिल्ल, रामोशी, कोळी, कैकाडी, पारधी या अशा जमाती आहेत की ज्या नागरसमाजाच्या सीमेवरच्या आहेत. नागरसमाजात एक पाऊल तर एक पाऊल डोंगरदऱ्यांमध्ये, जंगलांमध्ये. नागरसमाजाशी यांचा संबंध आजही

वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. पूर्वास्पृश्य हे पूर्णपणे नागरसमाजाचे घटक असतात; त्यांच्या 'जाती' बनलेल्या असतात. याविरुद्ध भटके, 'आदिवासी' या अद्यापि जमाती आहेत. उपजीविकेसाठी नागरसमाजात ही मंडळी कमीअधिक प्रमाणात अवलंबून असली तरी, नागरसमाजाच्या ती सतत संपर्कात असली तरी, नागरसमाज त्यांच्याविषयी मनात एक अविश्वास, संशय व दुःस्वास बाळगून असतो. गावात वा शेतात चोरीमारी झाली, वाटमारी झाली, घरफोडी झाली तर ती याच मंडळींनी केली असणार असे कालपरवापर्यंत पक्के गृहीत होते. आजही जवळपास जर यांच्या वस्त्या असल्या तर यांच्याबद्दल संशय घेतला जातो हे आपणास माहीत आहे. दुसरीकडे, या जमातींमधील माणसेही मनाने नागर, स्थिर समाजाशी फटकून असतात. असा हा ताणाचा संबंध राहिलेला आहे.

उमाजी हा रामोशी जमातीतला. रामोशांच्या जीवनाच्या नाण्याला दोन बाजू होत्या. एक वैध - यात रखवालीचे काम मुख्य. या कामासाठी विशेष लायक अशीही मान्यता सार्वत्रिक होती. लूटमार, दरोडेखोरी ही (औपचारिकदृष्ट्या) अवैध बाजू. 'औपचारिकदृष्ट्या' असे बुद्ध्याच म्हटले आहे. कारण रामोशांच्या स्वतःच्या दृष्टीने लूटमार, दरोडेखोरी हेही उपजीविका संपादन करण्याचे वैध मार्गच होते. केवळ वैध नव्हे तर कौशल्य, हिकमत, साहस, कर्तृत्व प्रकट करण्याचे पुरुषार्थी मार्ग म्हणून त्यांना गौरवाचे पण स्थान होते. त्यासाठी सांकेतिक भाषाही त्यांनी घडविली होती. लहानपणापासून प्रशिक्षण दिले जाई.

आणि रामोशांना पदरी ठेवणारे जमीनदार, सरदार, राजेरजवाडे त्यांचा दुहेरी उपयोग करून घेत. परमुलखात, शत्रूंच्या मुलखात यांनी वाटमारी, दरोडे घालून त्याचा हिस्सा मालकाला, सावकाराला द्यायचा ही रीतच होती. रखवाली व दरोडेखोरी यांचे संमिश्रण असे. याची नोंद आठवल्यांनी घेतली आहे.

कंपनीसरकारात किल्ले, किल्ल्यांच्या घेराचे प्रदेश यांच्या रखवालीची कामे गेली. रामोशांचे आश्रयदाते घटले. त्यांच्या वाटमारी, दरोडेखोरीलाही जे संरक्षक कवच/आश्रय लाभे तोही गेला. कंपनीसरकारच्या चाकरीतही काहींना चाकरी मिळाली. पण वाटमारी, दरोडे, लुटालूट यांनाही मोकळीक ठेवावयाची ही गोष्ट नव्या राज्यकर्त्यांना मान्य नव्हती. ज्या प्रकारची आधुनिक केंद्रीय राज्यसत्ता इंग्लंडमध्ये प्रस्थापित झालेली होती त्या राज्यसत्तेच्या संकल्पनेमध्ये नागरिकांना या गोष्टींना मोकळीक ठेवणे बसत नव्हते. वतनदारीची संकल्पना बसत नाही. आणि येथील सारी समाजव्यवस्था 'वतन' या संकल्पनेच्या संस्थेच्या आधारे चालत आलेली होती. प्रत्येक जण आपापली जागा धरून परंपरेने योग्य मानलेले जीवन जगण्याविषयी आग्रही असे.

नव्या राजवटीने जे 'कायद्याचे राज्य' प्रस्थापित केले, जी 'शांतता व सुव्यवस्था' प्रस्थापित केली तिने स्वायत्तता व स्वतंत्रता हिरावून घेतलीय हे चार-दोन वर्षांतच राजेरजवाडे, सरदार-इनामदार ते थेट रामोशी, कोळी, भिल्ल यांच्यासारख्यांपर्यंत सर्वांच्याच ध्यानी आले. सातारच्या छत्रपतींचा पिंजरा सोन्याचा असेल, पण आपण पिंजऱ्यात कैद आहोत हे त्याच्याही ध्यानी आले.

हा काच असह्य होऊन जागोजाग काही व्यक्ती, काही समूह बंड करून स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न करीत राहिले. साऱ्या

'देशा'च्या, राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यासाठी त्यांचे उठाव नव्हते. स्वतःच्या वैशिष्ट्यपूर्ण जीवनशैलीचे, जगण्याशी निगडित 'वतनी' हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी केलेली ती बंडखोरी होती. देश, राष्ट्र, राज्य यांचा विचार करण्यासारखे ज्यांचे स्थान, ज्यांची क्षमता होती असे राजेरजवाडे होते. पण एव्हाना 'कंपनी बहादूर'ने त्यांना अलग पाडून, स्वतःपुरता नजीकचा स्वार्थ पाहण्यातला लाभ पटवून देऊन, त्यांच्या मुसक्या बांधलेल्या होत्या. कंपनीसरकारच्या प्रशासनाच्या देशव्यापी जाळ्यात ही मंडळी अशी काही अडकली होती की त्यांना एकमेकांच्याशी संगनमत करून व्यापक उठाव करण्यासाठी हालचाल करणेही अशक्यप्राय ठरत होते. पण तनखे, इनामे, तैनाती फौजा या क्लृप्त्यांनी ते मनाने असे काही दुबळे, व त्यांची राज्ययंत्रणा अशी घरभेद्यांनी पोखरलेली होती की, त्यांची स्थिती केविलवाणी बनली होती.

या पार्श्वभूमीवर आपण उमाजी नाईकाकडे परत वळूया. उमाजीचे घराणे किल्ले पुरंदरच्या परिसरातले, व त्या गडाच्या व परिसराच्या बंदोबस्ताच्या कामासाठी नेमलेल्या रामोशी कुटुंबांपैकी एक. जे कोणते राज्य असेल, व जो कोणी राजा असेल त्याने पुरंदरच्या परिसरात आपले वतनी हक्क मान्य केले पाहिजेत, व 'रखवाली'चे काम करीत असताना परमुलखात वाटमारी, दरोडे घालण्याच्याही पारंपरिक हक्कांना मान्यता दिली पाहिजे, ही अपेक्षा. पेशवाईच्या अस्तकाळातल्या अंदाधुंदीत यांचा अवकाश वाढलेला असणार. त्याचीही सवय झालेली. म्हणजे एका अंगाने ही रामोशी कुटुंबे शासकीय चाकरही होती व त्याच वेळी दरोडे घालायला, वाटमारी करायला जास्तच मोकळी होती. कारण जिचा धाक वाटावा अशी राज्यसत्ताच परिसरात नव्हती. कंपनीचे राज्य आले आणि चाकरीही गेली व दुसऱ्या प्रकारचा अवकाशही द्यावयास नवे राजे तयार नव्हते.

पण अद्यापि नव्या राज्याची घडी पक्की बसावयाची होती. तेव्हा, 'वतनी हक्कां'नुसार शासकीय चाकरीसाठी मागणी रेटत असतानाच, उपजीविकेसाठी वाटमारी, दरोडेखोरी करण्यास अनधिकृत अवकाश बऱ्यापैकी होता.

उमाजी दरोडेखोर बनला. त्याच्या लेखी तो 'कुलधर्म'च पाळीत होता, पारंपरिक व्यवसाय करीत होता. नव्या राजवटीच्या दृष्टीने तो गुन्हेगार होता, त्याच्या स्वतःच्या दृष्टीने तो आत्मसन्मानपूर्वकच जगत होता. उमाजी व त्याचे इतर रामोशी साथी यांच्यात एक गुणात्मक अंतर आढळते, आणि तसा विचार केला तर ही चकित करणारी गोष्ट म्हटली पाहिजे. स्वतःच्या आत्मसन्मानाची एक संकल्पना त्यांच्या ठायी आढळते. नवी राजवट त्याच्यासारख्यांना ‘गुन्हेगार' ठरवीत होती, व हे मूल्यन आत्मसात करून तसे बनण्याकडे इतरांची वाटचाल सुरू झाली. उमाजीने स्वतःकडे एक गुन्हेगार म्हणून कधी पाहिले नसावे असे दिसते. तरुण वयातच त्याने मद्यपान जाणीवपूर्वक सोडले : नशेत आपण स्वतःवरचा ताबा गमावतो हे ध्यानात घेऊन. तुरुंगात असताना तो वाचायला शिकला. याचा एक अर्थ असा की, भोवतालच्या बदलांकडे तो डोळसपणे पहावयास शिकला, नव्या राजवटीत आपला पारंपरिक व्यवसाय चालू ठेवण्यासाठी अवकाश उत्पन्न करावयाचा तर या यंत्रणेतील माणसे फोडण्याचे, आतून संधान बांधण्याचे राजकारण करण्याची गरज तो विसरला नाही. यशाने हुरळून जाऊन, प्रौढी मिरवीत, उच्छृंखल न बनण्याचे पथ्य सांभाळण्याचे महत्त्वही त्याने ओळखले. या सगळ्या गोष्टी वयाच्या तीस-पस्तिशीपर्यंत त्याने आत्मसात केल्या.

दरोडेखोरीतले त्याचे कौशल्य, त्याच्या ठायी असलेले सेनानीला शोभतील असे नेतृत्वगुण, त्याची प्रौढ, परिपक्व समज यांमुळे पाहता पाहता तो 'नाईक' बनला. त्याच्या टोळीचा आकार मोठा झाला. हालचालींचे (operations) क्षेत्र वाढले. राज्यकर्त्यांना त्याची दखल घेणे भाग पडावे इतके महत्त्व त्याला प्राप्त झाले. अधिकृत कागदपत्रांमध्ये 'रामोशांचे बंड', 'बंडवाले' असा उल्लेख होऊ लागण्याइतके.

उमाजीविरुद्धच्या मोहिमेचे यशस्वी नेतृत्व केलेल्या अलेक्झांडर मॅकिटॉशने उमाजीचे पहिले विस्तृत चरित्र १८३४ साली प्रसिद्ध केले. उमाजीच्या व्यक्तित्वाने तो भारावून गेला ही गोष्ट त्यावरून अनुमानता येते. फासावर लटकले जाण्याच्या आधी, कैदेत असताना, मॅकिटॉशने उमाजीशी बोलूनच उमाजीने दिलेल्या माहितीच्या आधारेच चरित्र लिहिले. आठवलेंनी त्या पुस्तकाचा उपयोग प्रस्तुत पुस्तक लिहिताना साक्षेपाने केला आहे. स्वराज्य संस्थापक शिवाजीमहाराजांपासून आपण प्रेरणा घेऊन स्वराज्यसंस्थापनेचा उद्योग केला अशा आशयाचे उद्गार त्याने काढल्याचे मॅकिटॉशने नमूद केले आहे.

तरी अवघ्या पाच-सात वर्षांमध्ये स्वतःच्या उद्योगाकडे आयुष्याची सुरुवात दरोडेखोर म्हणून जरी केली अगदी वेगळ्या दृष्टीने उमाजी पाहू लागला. शिवाजीमहाराजांच्या कार्याची ओळख त्यांच्या जीवनाची हकीकत उमाजीला कोठून झाली, कोणी करून दिली? शिवाजीमहाराजांचे वंशज सातारकर छत्रपती व कोल्हापूरकर छत्रपती अस्तित्वात होते. त्यांची राज्येही होती. तेव्हा त्याच परिसरात जन्मलेल्या, वाढलेल्या उमाजीला या गोष्टी 'वातावरणा'तून मिळाल्या असतीलही. पण हे मोठे नवल घडले खरे.

१८२७ साली उमाजीने स्वतःस 'उमाजी राजे' म्हणवून घेण्यास, व त्याच्या प्रभावक्षेत्रातील गावोगावी राजा या नात्याने वसूल करण्यास सुरुवात केली! तो दरबार भरवू लागला. आपला पत्ता 'मुक्काम डोंगर' असा देऊ लागला. समाजाच्या दृष्टीने एका दरोडेखोर असलेल्या कनिष्ठ जमातीतल्या व्यक्तीने राजा होण्याची स्वप्ने पहावीत हे अचाट व अविवेकी साहस त्याही काळी वाटले असेल. पण अठराव्या शतकातले काही पेंढाऱ्यांचे सरदार राजे म्हणून मान्यता पावल्याची उदाहरणे आहेत. आणि तसे पाहिले तर शिवाजीमहाराजांचीही चोर, लुटारू, दरोडेखोर म्हणून संभावना त्यांच्या कारकीर्दीच्या आरंभकाळात केली गेली होतीच ना! दरोडेखोर आणि राजा यांतील सीमारेषा किती धूसर असतात हे आजच्या भारतातल्या अनेक प्रांतांमधल्या राजकारण्यांकडे पाहिले असता ध्यानात येईल!

तेव्हा, उमाजी नाईकाने राजा होण्याचे स्वप्न बाळगले हा स्वप्नाळूपणा होता असे म्हणण्याचे कारण नाही. १८२७-२८ या वर्ष-दीडवर्षाच्या काळात त्याने कंपनीसरकारला आपल्या कर्तृत्वाची चुणूक पुरेशी दाखवली. इतकी की, त्याला घरबसल्या तनखा पोचविणारी चाकरी सरकारने देऊ केली. उमाजी नाईकाचे समाधान जर केवळ तनख्यात वा पोकळ पदवीमध्ये असते तर त्यालाही इंग्रजांनी राजे म्हणायला हरकत घेतली नसावी. त्याने जर स्वामिनिष्ठा पुरेशी प्रकट केली असती तर त्याच्या नेतृत्वगुणांचा, व कौशल्याचा, बुद्धिमत्तेचा योग्य तो वापरही करून घेतला असता. उमाजी नाईकाला त्यांनी रखवालदार म्हणून उच्च पदही दिले असते.

आपण जो उद्योग आरंभला आहे त्यात यश यावयाचे तर ज्यांची, मांडलिक दर्जाची का होईना पण लहानमोठी स्वतंत्र राज्ये, टिकून होती त्यांचे संरक्षक कवच लाभणे, ही प्रारंभिक पूर्व शर्त आहे हे त्याने जाणले होते. या सर्वांनाच नव्या राज्याचा काच जाणवत होता, व जमले तर पुन्हा स्वतंत्र होण्याची इच्छा होती. यांचे संरक्षक कवच लाभले तर कंपनीसरकार आपला बंदोबस्त करू शकणार नाही हे उमाजीने हेरले यात त्याची दूरदर्शी बुद्धिमत्ता दिसून येते. एवढ्याने भागणार नाही; या सर्वांनी एकत्र येऊन कंपनीसरकारला युद्धात हरवावे लागेल, आणि तेही सर्व हिंदुस्थानभर, याचे भानही उमाजी प्रकट करतो! याचा अर्थ असा की, त्याची स्वराज्यसंस्थापनेच्या विषयावरून वेगवेगळ्या मांडलिक राज्यांतल्या, तसेच पुण्यासारख्या शहरातल्या तत्कालीन अनेक बड्या असामींशी वाटाघाट झाली असली पाहिजे. त्याने त्या दिशेने काही प्रयत्नही केले असले पाहिजेत.

येथेच ग्यानबाची मेख आहे. कोणी परस्पर कंपनीसरकारला कायमचे हद्दपार केले, आणि पूर्ववत आपली राज्ये बेलगाम स्वतंत्र झाली तर ती गोष्ट या सर्वांना हवी होती. पण हातचे तनखे, इनामे, चाकऱ्या सोडून, जिवावर उदार होऊन काही करण्याची हिंमत नव्हती. त्यासाठी आवश्यक तो परस्परसंपर्क, संघटन, विश्वासही नव्हता, एकजुटीची भावना नव्हती आणि आत्मविश्वासही नव्हता. प्रस्थापित नागरसमाजाच्या व्यवस्थेत मनानेही पूर्णपणे सामावून न गेलेले, स्वतंत्र जमातींच्या स्वायत्त अवस्थेत टिकून राहिलेले जे समूह होते, अशांनाच बंडखोरीसाठी अवकाश प्राप्त होता. ते परंपरेने, जीवनशैलीने, व्यवसायांच्या दृष्टीने पूर्वापार 'कायदा व सुव्यवस्थे'च्या चौकटीबाहेरचे (outlaws) होते.[**]

ही मेख आणखी खोलवर जाणारी आहे. उमाजी राजे हे अखेरीस रामोशी जमातीतले. महाराष्ट्रातील पारंपरिक उच्चवर्णीय ब्राह्मण, मराठे राज्यकर्ते यांच्या नजरेत 'रखवालदार' ही हीन दर्जाची चाकरी करणारे पण वळणाने दरोडेखोर हेच उमाजी राजांचे स्थान होते. अठराव्या शतकापर्यंत ही गोष्ट आड आली नसती पण पेशवाईच्या उत्तरार्धात एकंदरीतच जातपातीचे प्रस्थ माजत गेले. म्हणजे उमाजी राजेंच्या उठावाचा काही लाभ होत असला - लुटीतला हिस्सा, वा इंग्रजांना हैराण करण्याचे काम वगैरे - तर तो घ्यावा, पण तो फार मोठा होऊन आपल्याला भारी होऊ नये याचीही काळजी घ्यायची हे धोरण सरदार-दरकदार व राजेरजवाडे यांनी अंगीकारलेले दिसते. कंपनीसरकारची इतराजी ओढवून हातातले गमावून बसण्याची पाळी येऊ नये ही दक्षता बाळगून लांबून सावध पोकळ प्रोत्साहन वा प्रासंगिक संरक्षण तेवढे उमाजी राजांना मिळत होते असा तर्क करता येतो.

उमाजी राजांचा पुरता बंदोबस्त करणे कंपनीसरकारला अवघड जात असले तरी, एखादा डोंगळा त्रास देत राहावा यातलाच तो प्रकार राहणार होता. आपले मनसुबे सफल होणार नाहीत, कायम घेरलेल्या अवस्थेत अस्थिर व ताणलेले, मोठ्या हालअपेष्टांचे जीवन लपतछपतच व्यतीत करावे लागणार, हे भान उमाजी राजांना आले. तेव्हा त्यांनीही मग नाईलाजास्तव कंपनीसरकारच्या राजवटीशी जुळवून घ्यायचे ठरवले. कंपनीसरकारशी त्यांचा तहनामा झाला. उमाजी हा केवळ एक सामान्य दरोडेखोर नाही, त्याचे स्थान काही वेगळे आहे यास स्वीकृती देण्याइतकी लवचीकता व प्रगल्भ जाण इंग्रज अधिकाऱ्यांनी प्रकट केली, मुत्सद्देगिरीच्या या गुणामुळेच त्यांचे राज्य या खंडप्राय

देशांत अल्पावधीत भक्कमपणे प्रतिष्ठित झाले ना!

पण तत्कालीन मराठा व ब्राह्मण सरदार-दरकदार व राजे-रजवाडे यांच्याबरोबरीने एका कर्तृत्ववान पण शेवटी रामोशी जमातीच्या व्यक्तीस 'राजा' म्हणून मान्यता देण्याने उत्पन्न होणारा असंतोषही नव्या राज्यकर्त्यांना ओढवून घ्यायचा नव्हता. तसेच, पेशवाईच्या काळात प्रस्थापित नसलेली व्यक्ती नव्या जमान्यात बंडखोरी करून जागीरदार बनू शकते, 'राजे' म्हणवून घेऊ शकते हे त्यांना परवडणारही नव्हते. उमाजी राजांचे रूपांतर रखवाली करणाऱ्यांच्या 'नाईका'त झाले. नाईकापेक्षा थोडे जास्त अधिकार व सत्ता उमाजीच्या हाती दिली गेली.

या तहनाम्याचा अन्वयार्थ उमाजीने स्वतःच्या खास पद्धतीने लावला. पारंपरिक धारणेशी तो मिळताजुळता होता हे ध्यानात घेण्यासारखे आहे. म्हणजे रखवालीचे काम पत्करल्यावरही वाटमारी, दरोडे घालण्याची मोकळीक जमेल तशी घ्यावयाची असतेच. पण आठवले म्हणतात ती गोष्ट जास्त खरी असावी. इंग्रजांच्या राजवटीशी तूर्त जुळवून घ्यावे लागत असले तरी, या देशातून त्यांना हद्दपार केल्याखेरीज आपण स्वतंत्र बाण्याने वागू शकत नाही; आपला दर्जा एका गुन्हेगार जमातीचाच राहणार, हे त्याने पक्के जाणले होते. नव्या राजवटीत रामोशांना आपली वैशिष्ट्यपूर्ण जीवनशैली व व्यवसायवृत्ती सोडून नागरसमाजात मोलमजुरी करून जगण्याशिवाय पर्याय उरणार नव्हता. आणि ही तत्कालीन वस्तुस्थितीही होती. पूर्वीच्या राजवटींमधील रखवालीची हक्काची कामे संपुष्टात आलेल्या नव्या जमान्यात रामोशांनी दरोडे नाही घालायचे, वाटमारी नाही करायची तर पोट कसे भरायचे? कंपनीसरकारची नोकरी पत्करल्यावरही, स्वतःचे 'राजे' हे स्थान आपल्या अनुयायांमध्ये राखावयाचे तर त्यांना त्यांच्या व्यवसायामध्ये अभय देण्याचे काम उमाजीला करणे भागच होते. एरवी त्यांच्या नजरेत तो साफ उतरला असता. थोडक्यात, नांगी तोडून घ्यायला उमाजीने नकार दिला. त्याला जे वसुलीचे, न्यायनिवाड्याचे अधिकार मिळाले होते त्याचा फायदा उठवून तो रामोशी जमातीचे हक्क प्रस्थापित करण्याचे राजकारण खेळू लागला. त्याच्या या उद्योगाची स्वाभाविक परिणती, कंपनीसरकारच्या विद्यमाने उमाजी राजे बनण्यात झाली असती! उमाजी नाईकाची चाल ओळखण्याइतकी राजकारणी समज व दृष्टी नव्या राज्यकर्त्यांना होती. अखेरीस जवळपास दोन-सव्वादोन वर्षांच्या 'चाकरी'नंतर उमाजीला इंग्रजांनी पुण्यात नजरकैदेत ठेवले. ही घटना नोव्हेंबर १८३० मधली.

उमाजी १६ डिसेंबर १८३० ला नजरकैद चुकवून पळाला व त्याने परत स्वतःला 'राजे' म्हणवून अंमल बसवायला सुरुवात केली. त्या उमाजी राजांच्या भोवती नागरसमाजा'पलीकडे' असलेल्या व नव्या राजवटीने काचात सापडलेल्या जमातींमधील माणसे त्यांच्या कर्तृत्वाने व लौकिकाने भारून गोळा होत होती. आता त्यांचा पवित्रा स्पष्ट होता. त्यांना स्वतःसाठी काही मिळवावयाचे नव्हते. कंपनीसरकारला या भूमीमधून हुसकावून लावणे हेच एकमेव लक्ष्य होते. त्यांनी फेब्रुवारी १८३१ मध्ये स्वतःच्या राज्याचा जाहीरनामा प्रसृत केला. तो हिंदुस्थानभरच्या रहिवाशांना उद्देशून आहे. आर्थिक वर्गभेद, जातिभेद, धर्मभेद यांच्या पलीकडे जाऊन, सर्वांनी एकत्र येऊन इंग्रजांना घालवून देण्यासाठी यात आवाहन होते. आठवले म्हणतात, “तेव्हा इंग्रजांना हाकलण्याच्या एकमेव कार्यासाठी का होईना, पण संपूर्ण भारतीय उपखंडाची एक देश किंवा कदाचित अंधुक स्वरूपात एक राष्ट्र म्हणून काही एक संकल्पना स्वच्छपणे

अवतरलेली दिसते. कदाचित हा त्या संकल्पनेचा महाराष्ट्रातील किंवा भारतातीलही पहिलाच किंवा निदान पहिल्यावहिल्या काहींपैकी एक असा निःसंदिग्ध उच्चार असावा."

कंपनीसरकारविरुद्ध जागोजाग लोक बंड करून उठतील ही उमाजी राजांची कल्पना केवळ स्वप्नरंजन ठरले. ते तसे का ठरले? ते तसे ठरणार याची कल्पना खुद्द उमाजींना होती का? याचा विचार पुढे करू. उमाजी राजांची कहाणी पुढे चालवायची तर, हा जाहीरनामा प्रसृत केल्यानंतर अवघ्या दहा महिन्यांनी उमाजी फंदफितुरीमुळे इंग्रजांच्या हाती सापडले. ३ फेब्रुवारी १८३४ रोजी त्यांना फाशी देण्यात आले..

शिवाजीमहाराजांना यश आले तर उमाजी नाईकांच्या पदरात दारुण अपयश पडले. तसेच पाहिले तर कंपनीसरकारला हाकून लावणे १८३० च्या सुमारास सहजी शक्य व्हायला हवे होते. मुघल बादशाहीच्या तुलनेत इंग्रजांची पाळेमुळे खोल गेलेली नव्हती. एतद्देशीय सैन्यावरच त्यांची सारी भिस्त होती. मराठेशाहीच्या प्रदेशात तरी काही काळ पुन्हा एकवार स्वराज्याची संस्थापना का होऊ शकली नाही?

स्वतःच्या हिमतीने, स्वबळावर आपण राज्य राखू शकत नाही; कंपनीसरकारच्या देशी सैन्याच्या व त्या सरकारच्या संरक्षक तहनाम्याच्या आधारेच आपले 'राज्य' सुरक्षितपणे, निर्धास्तपणे आपण उपभोगू शकतो, ही धारणा सर्व देशामध्ये रुजत गेली होती. एतद्देशीय राज्यकर्तावर्ग - हिंदू तसेच मुसलमान, ब्राह्मण तसेच क्षत्रिय - उत्तरोत्तर ऐदी, भोगवादी, क्षुद्र, स्वार्थी व पाताळयंत्री बनला होता. फंदफितुरी, भाऊबंदकी, गटबाजी यांमुळे अंदाधुंदी माजलेली होती. देशव्यापी असे शिस्तबद्ध संघटन व प्रशासन केवळ एका ईस्ट इंडिया कंपनी या व्यापारी कंपनीपाशीच तेवढे आढळत होते. आदेशानुसार लढणारे, शिस्तीने लढणारे सैन्यही केवळ याच कंपनीचे होते. आणि एका उच्चतर ध्येयाने प्रेरित होऊन नेतृत्व करणारे आकांक्षी, राजकारणधुरंधर नेतृत्वही फक्त याच कंपनीपाशी होते. तशी ही आश्चर्यचकित करणारी गोष्ट आहे.

व्यापारी, उद्यमी समाज जो होता, यात शेतीवाडीवर पोट भरणारे शेतकरीही आले, त्यांना कंपनीसरकार जायला नको होते. स्वातंत्र्य = लूटमार, दरोडेखोरी, छळ यांचा नंगा नाच तर पारतंत्र्य = कायद्याचे राज्य, सुव्यवस्था अशी त्यांची अनुभूती होती! सरकारला वसूल भरला, करभार चुकता केला की आपापले व्यवसाय निर्धास्तपणे करता येणार होते. त्यात कंपनीसरकारच्या वाढत्या राजकीय सत्तेच्या परिघातली कंत्राटे, चाकऱ्या मिळाल्या तर भरभराट पावण्याची हमीच होती.

समाजातले राज्यकर्ते वर्ग स्वतःची इनामे, जहागिऱ्या नि राज्ये भोगण्यासाठी आश्रित बनलेले म्हणून, तर व्यापार उदिमी वर्ग आपल्या फायद्यासाठी कंपनीसरकारला वश अशा स्थितीत उमाजी नाईकांची साथ करायला उरले कोण? मॅकिंटॉशने लिहिले आहे : "By his influence and conduct, he rendered himself very popular among the men of his own tribe, and a portion of the lower orders of the population." शिवाजीमहाराजांनाही आरंभी डोंगरदऱ्यांमधील मावळ्यांचीच साथ होती. मग त्यांना जे साधता आले ते उमाजी

नाईकांना का जमले नाही?

साधनांची (पैशाची व अन्य साधनसामग्रीची) कमतरता ही एक मोठी अडचण होती. वाटमारी व दरोडे यांच्यावर विसंबून राहावे तर समाजातील एक मोठा वर्ग दूर जात होता. गावोगावी वसूल गोळा करीत राज्याचा विस्तार एरवी होत गेला असता. पण येथे उमाजी राजांची गाठ आधुनिक केंद्रीभूत राज्यसत्तेशी पडली. दुसरी गोष्ट, पूर्वीच्या सरंजामशाही व्यवस्थेत वतनदार, लहानमोठे 'सरदार' यांच्या निष्ठा लवचीक असत. इंग्रजी सत्ता जर मुघलांच्या धर्तीची असती तर पंतसचिव, पंतप्रतिनीधी उमाजी नाईकांना येऊन मिळाले असतेही. पण कंपनीसरकारची बांधणी वेगळ्या प्रकारची होती, व तिच्यापाशी एकनिष्ठ व शिस्तबद्ध सैन्य होते. आणि उमाजी रामोशी जमातीतून आलेला होता ही गोष्ट हा फार मोठा अडसरच होता. शिवाजीमहाराजांचे कुळ हे खरोखरच शहाण्णव कुळींपैकी (म्हणजे मूळ 'रजपूत') होते की नाही ईश्वर जाणो, पण त्यांचे 'मराठे'पण - म्हणजेच प्रस्थापित नागर- ग्रामीण समाजातले प्रतिष्ठित स्थान कोणी नाकारू शकत नव्हता. शिवाय शहाजीराजांची प्रतिष्ठा व कर्तृत्व त्यांच्या पाठीशी होते. (तरीही शिवाजीमहाराजांना अधिमान्यता प्राप्त करून घेणे सोपे गेले नाही.) उमाजीचे रामोशीपण हाच एक अडसर तत्कालीन भारतीय समाजात होता.

आपणास यश मिळणे नाही याचे उमाजी राजांना स्पष्ट भान आले असलेच पाहिजे. १८३० सालच्या डिसेंबरात नजरकैदेतून पळून जाताना आपण मागचे सर्व दोर कापलेले आहेत, परतण्याच्या वाटा बंद केल्या आहेत हे त्यांना माहीत असणारच. सातारकर व कोल्हापूरकर छत्रपती, भोरचे पंतसचिव नि औंधचे पंतप्रतिनिधी, फलटणचे नाईक-निंबाळकर यांच्यापैकी कोणीच आपल्या उद्योगात सहभागी होणार नाहीत, ही गोष्टही त्यांना स्पष्ट झालीच असणार. अशाही स्थितीत इंग्रजांच्या शासनाला आपली निष्ठा वाहण्याचे ठरवून, आपल्या पूर्वीच्या वर्तनाबद्दल माफी मागून, स्वामिनिष्ठेची खात्री पटवून देऊन सुखाने पेन्शन खात उरलेले आयुष्य ऐदीपणात घालविण्याचे त्यांनी नाकारले. स्वातंत्र्यासाठी कोणतीही किंमत देण्यास ते तयार होते.

कंपनीसरकारला आपण घालवून देऊ शकू ही शक्यता कमीच; पण आपली योग्य ओळख आपल्या नंतरच्या काळाला राहिली पाहिजे, ही भावना मनात बाळगून त्यांनी जाहीरनामा प्रसृत केला असावा. कंपनीसरकारचे राज्य मानावयाचे नाही, आपण स्वतंत्र आहोत, आपण दरोडेखोर नसून प्रजाहितदक्ष राजे आहोत, ही भूमिका आयुष्यभर जगण्याचा निर्धार त्यांनी केला. डोंगरकपाऱ्या, जंगले, किल्ले यांच्या आश्रयाने आपण व आपली 'प्रजा' स्वतंत्र बाण्याने राहून दाखवू शकू हा आत्मविश्वास त्यांच्या ठायी अखेरपर्यंत आढळतो. मॅकिंटॉशला ते म्हणाले की, विश्वासातले साथीदार नाना व काळू यांनी फितुरी केली नसती तर मी कधीच तुमच्या हाती लागलो नसतो. मॅंकिटॉशला त्याचे हे म्हणणे पटले असावे. त्याच्या पुस्तकात सरकारचे मत असे होते की असे म्हणून तो लिहितो, “judging of Oomaji's general character that it was not likely he would ever be seized by the military.” वयाच्या अवघ्या चाळिसाव्या वर्षी उमाजीच्या आयुष्याची अखेर झाली.

प्रा. सदाशिव आठवले यांनी शेवटच्या प्रकरणात उमाजीचे सर्व अंगांनी मूल्यमापन केले आहे. त्यांच्या खास बोचऱ्या, परखड शैलीत, भावविवशतेचा पूर्ण अभाव प्रकट करणाऱ्या, इतिहाससंशोधकास साजऱ्या दिसणाऱ्या चिकित्सक वृत्तीच्या आठवल्यांनीही उमाजीच्या विलक्षण व्यक्तिमत्त्वाला बहुमान देत मुजरा केला आहे व ती सर्वस्वी योग्य अशीच गोष्ट आहे.

जमातीच्या खोलवर रुजलेल्या जीवनपरंपरा व व्यवसायवृत्ती, जमातीचे प्रतिष्ठित नागरसमाजाच्या सीमेवरील संदिग्ध स्थान, परिस्थितीतली प्रतिकूलता, समाजाच्या नजरेतली स्वतःची दरोडेखोर ही प्रतिमा या सगळ्यांच्या अतीत जाऊन शिवाजीमहाराजांचा आदर्श अनुसरण्यापर्यंत उमाजी मोठा होत गेला. त्याने स्वतःला राजे म्हणवले. पण विलासी, भोगी जीवन जगण्याचा मोह त्याला पडला नाही. निर्व्यसनी राहिला. स्त्रियांचा आदर केला. उदार वृत्तीने दानधर्म केला. पकडला गेला तेव्हा त्याची स्थिती कफल्लक अशी होती, ज्यावर विश्वास ठेवणे कठीण गेले. ही उंची या माणसाने अवघ्या पाच-सहा वर्षांत गाठली.

प्रा. आठवलेंनी लिहिले आहे, “इतिहास हा एक निर्दय भाष्यकार आहे.” उमाजी अपयशी ठरला, तो अपयशी ठरणार हे ठरलेलेच होते, येथवर इतिहासाने निर्दय भाष्य करावे हे योग्यच आहे. पण आठवलेंच्या पुस्तकाचे मूल्य यासाठी आहे की, इतिहासाच्या सत्यकथनामधूनच उमाजीची थोरवी निर्विवादपणे सिद्ध होते. शिवाजीमहाराज यशस्वी झाले, उमाजी अयशस्वीच ठरला. पण एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभी शिवाजीही अपयशीच ठरला. शिवाजीमहाराज भाग्यवान, तर उमाजी अभागी! राजाने अंतर्यामी कसे विरक्त, योगी असावे याचा आदर्श शिवाजीमहाराजांनी घालून दिला त्याचा कित्ता उमाजीने गिरविला.

प्रा. सदाशिव आठवले यांनी मराठी समाजावर मोठे ऋण करून ठेवले आहे असे म्हटले पाहिजे. शंभरांहून अधिक अस्सल कागदपत्रे, बहुतेक मराठीतीलच, समाविष्ट करून त्यांनी मोलाची कामगिरी बजावली आहे. उमाजीचे हे चरित्र ही एरवी ऐतिहासिक कादंबरीच वाटली असती आजच्या मराठी वाचकाला! तो रोकडा इतिहास आहे हे या कागदपत्रांमुळे पक्के मनात ठसते.

** उमाजी राजे, मुक्काम डोंगर - सदाशिव आठवले, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९९१; किंमत ६० रुपये*

*** उमाजी नाईकानंतर पन्नास वर्षांनी उठाव केलेल्या वासुदेव बळवंत फडके यांनाही साथ कोणाची मिळाली? याच डोंगरदऱ्यांमधील जमातींमधील मंडळींची, जन्माने ब्राह्मण असूनही फडक्यांची अवस्था एक ' दरोडेखोर बंडखोर ' (outlaws) अशी झाली हो गोष्ट ध्यानात घेण्यासारखी आहे.*